

Història, espai i frontera. Una reflexió historiogràfica
Historia, espacio y frontera. Una reflexión historiográfica

Joan Muñoz González
Universitat de Barcelona
joan.jmg@gmail.com

Resum: L'experiència d'un món globalitzat ha impregnat l'esfera política, econòmica, social i ecològica d'un llenguatge geogràfic, fins al punt que l'interès per la dimensió espacial ha anat calant en la majoria de les disciplines socials i humanístiques. No obstant això, la història, fortament condicionada pel règim de la temporalitat, s'ha mostrat més reticent a l'adopció d'una lectura espacial del passat.

El present estudi analitza la incorporació de la perspectiva espacial en el discurs històric tenint en compte algunes aproximacions teórico-metodològiques: el gir espacial, la història global o la noció de frontera. Es tracta d'una reflexió epistemològica i historiogràfica il·lustrada amb textos de caràcter teòric i literari.

Paraules clau: historiografia, espai, gir espacial, història global, frontera.

Resumen: La experiencia de un mundo globalizado ha impregnado la esfera política, económica, social y ecológica de un lenguaje geográfico, hasta el punto que el interés por la dimensión espacial ha ido calando en la mayoría de las disciplinas sociales y humanísticas. Sin embargo, la historia, fuertemente condicionada por el régimen de la temporalidad, se ha mostrado más reticente a la adopción de una lectura espacial del pasado.

El presente estudio analiza la incorporación de la perspectiva espacial en el discurso histórico teniendo en cuenta algunas aproximaciones teórico-metodológicas: el giro espacial, la historia global o la noción de frontera. Se trata de una reflexión epistemológica e historiográfica ilustrada con textos de carácter teórico y literario.

Palabras clave: historiografía, espacio, giro espacial, historia global, frontera.

INTRODUCCIÓ. L'ESPAI COM A PARADIGMA D'UN MÓN GLOBALITZAT

Pensar la història és discórrer entre les continuïtats i els canvis ocorreguts a les societats humanes al llarg del temps, però també és deambular pels intersticis i les empremtes d'una pluralitat vaga i escorredissa d'espais —ja siguin construïts o devastats, concorreguts o desolats, desmemoriats o ressignificats, llisos o estriats—¹ on s'hi sedimenten i s'hi juxtaposen tot tipus d'accions, vincles, tensions i experiències humanes. Des de l'Antiguitat, l'ostensible vincle de l'ésser humà amb allò geogràfic i la seva persistent interacció amb l'entorn natural i urbà han posat de manifest el desenvolupament d'una consciència i una cultura pròpiament espacials. Però en el transcurs dels segles XVIII al XIX l'interès per l'espai va quedar eclipsat per un historicisme fortament condicionat pel règim de la temporalitat, la cronologia i la idea de progrés. La disciplina històrica moderna, centrada en traçar les narracions lineals dels Estats nació, va relegar l'espai geogràfic a un simple escenari dels fets.

Hasta no hace muchos años, de las dimensiones tiempo y espacio, se consideraba que la primera era de mayor importancia. Todo era cuestión de tiempo: por ejemplo, cuando el presidente norteamericano Harry S. Truman expuso en 1949 que había países subdesarrollados, creía que era un retraso temporal: con el paso de los años dichos países se pondrían en la senda del desarrollo. [...] Y el espacio, ¿qué papel jugaba? Pues poco, porque era considerado como un simple soporte físico, un escenario donde «pasan» cosas y donde se localizan lugares, acontecimientos o fenómenos de distinta índole en su superficie y, como mucho, era la dimensión que separaba físicamente un lugar de los otros. Prácticamente podríamos decir que se consideraba como sinónimo de suelo. (Solana *et al.*, 2016: 33)

En aquesta línia, l'any 1989, el geògraf marxista Edward Soja, sentenciava que tot allò relatiu a l'espai havia estat silenciats i desplaçat del pensament social i històric de l'època (Soja, 1989: 13). I malgrat tot, després dels desastres bèl·lics mundials els esquemes conceptuals regits pel model teleològic començaven a esquarterar-se paulatinament. La segona meitat del segle XX i els inicis del segle XXI ofereixen nombrosos exemples on la mirada geogràfica ha anat adquirint protagonisme més enllà de la consciència territorial demostrada per l'Imperialisme occidental.

És el cas de la caiguda del mur de Berlín, fet que va modificar radicalment el significat que aquest tram de la frontera interalemanya havia mantingut des de 1961. Amb el seu enderrocament, el mur va deixar de ser el símbol de divisió de les dues Alemanyes que havia estat durant la Guerra Freda per passar a ser el símbol d'una societat global on l'ensorrament

¹ Els conceptes *llis* i *estriat* fan referència a *Mil mesetes* (Deleuze; Guattari, 2004).

del bloc comunista i la imposició del liberalisme com a doctrina hegemònica presagiaven una etapa històrica de fronteres cada cop més diluïdes. El nou ordre mundial que es començava a insinuar a partir de l'any 1990 —alimentat per l'esfondrament efectiu dels 45 kilòmetres de mur berlinès, però també per la voluntat de desmantellar el sistema de segregació racial de l'apartheid sud-africà, l'impuls de polítiques europees a favor de la lliure circulació de capital, mercaderies, serveis i persones o l'auge de les xarxes de transport, comunicació i noves tecnologies— convidava a imaginar una obertura de les fronteres i una dissipació i esvaïment de l'espai. Però el cert és que ben aviat es van donar indicis del contrari:

De hecho, la caída del Muro de Berlín en 1989 produjo una ruptura respecto a la era precedente y marcó el inicio de un cambio de las coordenadas con las que interpretábamos la geopolítica. Sin la confrontación de bloques, ahora los conflictos, lejos de desaparecer, se multiplican, los adversarios al imperio son difusos y ya no rinden cuentas siempre a estructuras territoriales formales (Solana *et al.*, 2016: 22).

Anys més tard, l'11 de setembre de 2001 recordava la vigència d'un espai global que podia estripar-se fàcilment si les vies de comunicació quedaven alterades (Schlögel, 2007: 35). I de fet, des de 1989, el nombre de murs que protegeixen les fronteres dels Estats —ja sigui de possibles atacs terroristes, de la immigració massiva o del tràfic il·legal de drogues— s'ha elevat de la dotzena a la setantena, experimentant un increment significatiu durant el que portem de segle (Frye, 2019: 20). Amb tot, lluny d'homogeneïtzar-se, diluir-se o desaparèixer, l'espai geogràfic s'ha ampliat i estratificat: «La tesis del desvanecimiento del espacio era tan insensata como la del fin de la historia» (Schlögel, 2007: 39).

Fins a quin punt el paradigma de la temporalitat s'ha fet càrrec de l'espai? Quins són els debats teòrics que ha d'afrontar una lectura espacial del passat? De quina manera s'hauria d'efectuar una especialització de la història? El present estudi analitza la incorporació de la perspectiva espacial en el discurs històric tenint en compte algunes aproximacions teòrico-metodològiques: el gir espacial, la història global o la noció de frontera. Es tracta d'una reflexió epistemològica i historiogràfica il·lustrada amb textos de caràcter teòric i literari.

DEL GIR ESPACIAL A LA HISTÒRIA GLOBAL

Reinhart Koselleck va advertir en una ocasió que calia desenvolupar una conceptualització de la idea d'espai (Koselleck, 2001: 94). I si bé aquesta necessitat avui en dia encara es manté, val a dir que no es parteix de zero. L'experiència d'un món globalitzat i la influència que el

gir espacial o geogràfic va exercir des de mitjans del segle passat, han aconseguit impregnar l'esfera política, econòmica, social i ecològica d'un llenguatge pròpiament geogràfic: «la globalización, la reestructuración económica, el aumento de la población urbana, el surgimiento de una sociedad en red, entre otros, son procesos espaciales» a partir dels quals conceptes com «espacio, territorio, región, frontera o lugar, adquieren una nueva dimensión y dejan de ser considerados como elementos pasivos de los procesos sociales, o simples escenarios donde las sociedades protagonizan sus conflictos cotidianos» (Solana *et al.*, 2016: 18).

La nova consciència espacial emergent es va materialitzar, en primer lloc, en l'àmbit arquitectònic, com una resposta directa a la necessitat de reconstruir i redefinir l'espai social i urbà que s'havia desdibuixat arran dels conflictes bèl·lics mundials, els fluxos migratoris o el procés de descolonització. Posteriorment, van aflorar altres mirades teòriques: les cròniques urbanes de l'Escola de Chicago, la sociologia urbana de Georg Simmel, l'ús benjaminià de la figura del *flâneur*, la història de les ciutats de Lewis Mumford, les reflexions sobre el camp i la ciutat de Raymond Williams o el pensament francès (*French Theory*) dels anys setanta, amb autors com Michel Foucault, Henri Lefebvre, Paul Virilio, Michel de Certeau o inclús Georges Perec, els quals van efectuar una reflexió metodològica i temàtica sobre les possibilitats d'adoptar una perspectiva geogràfica (Guldi, 2011; Cabo, 2004: 70). En aquest sentit, el trànsit dels anys vuitanta als noranta està dominat per l'activitat acadèmica dels geògrafs marxistes Edward Soja, David Harvey o Doreen Massey. Part de les seves aportacions resideix en haver sabut enaltir allò fragmentari i analitzar-ho des d'una hermenèutica de la simultaneïtat a partir de preguntes fonamentals: «¿por qué al tiempo se le considera dialéctico, en movimiento, en proceso, en cambio... y por el contrario al espacio se le trata como fijo, muerto, con un trasfondo inmóvil?» (Benach i Albet, 2010: 60). Davant d'aquest panorama teòric, l'espai s'ha anat constituint com una categoria d'anàlisi irrenunciable per entendre la realitat. Però de quina manera la teoria de la història va incorporar el bagatge d'aquest gir epistemològic? Quines reflexions va haver d'assumir la disciplina històrica moderna?

Modern history started with a landscape. [...] To write history, as the historical discipline was invented, was very much a matter of interacting with the material landscape. Moreover, this interaction with landscape [...] was the foundation upon which national history was constructed. The task of history, as framed by Leopold von Ranke in his letters of the 1820s, was very much a matter of travel to different provinces [...] Nation was likewise projected onto indigenous peoples and their landscapes,

anachronized backwards in time, and extended to diasporas and nomadic peoples, all putatively interpreted with reference to their associated landscape.» (Guldi, 2011).

Jo Guldi, al seu assaig «The Spatial Turn in History», recorda que una de les insistències de la historiografia moderna va ser la descripció del paisatge de la nació. Amb aquest exercici s'imaginava una identitat comuna entre els membres d'una nació, però malgrat l'interès per ressaltar aspectes de la geografia física, el paper de l'espai quedava reduït a un simple decorat amb els confins delineats, ja que allò que es buscava realment era la construcció d'una narrativa lineal que donés origen i continuïtat històriques a l'incipient Estat nació. L'espai es trobava subjugat al règim consecutiu d'un segment temporal.

Naturalment, del sentiment de propietat territorial que guia la configuració dels Estats nació —o la legitimació de la lògica imperialista— se'n desprèn, com a mínim, una primera consciència topològica de caràcter geoestratègic. Un dels exemples més destacats l'encarna la figura de Karl von Clausewitz. La lectura que fa sobre la societat decimonònica bel·ligerant posa en valor el sentit del lloc, per la màxima de què els antagonismes socials pressuposen la presència de l'espai (Velázquez, 2013).

L'interès historiogràfic pel pensament espacial va prendre una nova dimensió en el moment en què es va superar el marc nacional i es van diversificar els espais d'estudi, ja sigui amb les històries de les ciutats, que recollien les relacions polítiques, econòmiques i socials, o amb el corrent braudelià de l'escola dels *Annales*, que posava el focus en superfícies d'interacció més complexes com són el Mediterrani o l'Atlàntic. A *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, Fernand Braudel va presentar les tesis sobre la durada dels temps històrics en aquest vast espai geogràfic. Tot i que el seu principal objectiu va ser el de demostrar que els temps històrics es mouen a diferents velocitats, en el pròleg de l'obra va reconèixer que l'espai escollit li havia fet ressaltar els nexes entre història i espai (Braudel, 1987: 12). A més, des d'una mirada avesada a les inquietuds de la temporalitat, caldria afegir que la diversitat dels temps emprats li van permetre presentar un desenvolupament històric menys lineal del que era habitual. Al capdavant, un enfocament que inclou més d'una línia temporal impedeix la possibilitat de presentar una narració teleològica amb una única meta. Amb tot, la reflexió epistèmica sobre la utilització de les categories temps i espai s'aturava aquí.

El cert és que el caràcter *total* de l'obra de Braudel va exercir una influència notable no només en la historiografia del moment, sinó també en els actuals esforços per consolidar una *història global* destinada a dotar la historiografia de nous mitjans (Conrad, 2017, 8). L'arrancada d'aquesta visió globalitzada és un dels senyals més flagrants que ens trobem davant d'una

nova consciència històrica i, malgrat que no hi ha encara una definició unísona sobre l'abast i les possibilitats de la història global, és d'esperar que restablir ponts amb la dimensió geogràfica ha de ser una de les prioritats. «Une histoire mondiale (*World History, Global History*) doit renoncer à un modèle linéaire et unitaire des processus historiques: elle met au jour des temporalités multiples superposées dans l'espace-temps, et doit tenir le plus grand compte des facteurs géographiques» (Collot, 2014: 17–18).

En el que portem de segle, mentre la teoria de la història tot just comença a teixir llaços amb la disciplina de l'espai, han sorgit nombroses obres que s'autodefineixen com a història global. Exemples de pes són *The Birth of the Modern World, 1780-1914* de C. A. Bayly (2004) o *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century* de Jürgen Osterhammel (2013). Assajos monumentals que amb una cronologia folgada i una àmplia base geogràfica es proposen el repte de mantenir viu i renovat l'esperit de la història total. És indubtable que la història global, amb la seva vocació i la seva herència braudelianes, s'està mostrant cada vegada més sensible amb la qüestió espacial i entre els seus mèrits cal reconèixer el tractament de temes com la globalització, la geopolítica o el canvi climàtic. De totes maneres, els desafiaments marcats fins ara no van més enllà de modificar les escales d'aproximació abans que cenyir-se a territoris concrets (Conrad, 2017, 109).

Fins a quin punt podem afirmar que la historiografia ha interioritzat el pensament topològic? D'una banda, es troben a faltar plantejaments que integrin, assimilen o aprenguin de les discussions que han anat sorgint en les disciplines que s'han dedicat a la dimensió espacial. D'altra banda es fa necessari obrir el debat sobre l'essència teleològica dels relats historiogràfics. En qualsevol cas, sembla evident que la història global, malgrat la seva inclinació a abordar continguts de l'àmbit de la geografia, no ha estat capaç de posar en crisi el règim epistemològic de la temporalitat. Així doncs, de quina manera l'espai pot ser pensat i articulat com a categoria a partir de la qual interpretar el passat i espacialitzar els seus relats? Seguint el llegat del gir espacial, considerem imprescindible treballar aquesta qüestió des d'una semàntica i una teoria de l'espai, però també trobem convenient fer un exercici de concreció i provar d'identificar aquells elements o nocions espacials que permetin historiar el passat des d'una òptica alineada a les inquietuds geogràfiques actuals. És el cas del panòptic i l'heterotopia de Michel Foucault, el no-lloc de Marc Augé, el passatge de Walter Benjamin, però també de la frontera, entesa com a concepte. Donada la seva vigència i la seva relació amb els interessos de la historiografia, la frontera esdevé un espai útil per on començar a assajar aquesta espacialització de la història. D'aquesta manera, pretenem posar en valor la

utilitat conceptual d'una noció pròpiament espacial i alhora destacar alguns dels temes de debat que aquest procediment pot fer aflorar.

LA FRONTERA COM A NOCIÓ PER ESPACIALITZAR LA HISTÒRIA

La concepció lineal de la temporalitat històrica va tenir el seu paral·lelisme espacial en la representació cartogràfica moderna. Les línies i les marques amb què tradicionalment s'han pintat els límits dels mapes polítics —tant dels Estats nació com de les seves colònies— han contribuït a mantenir una idea simplificada i «marginal» de la idea de frontera (Mezzadra i Neilson, 2017: 11 i 21). Però en les darreres dècades, en què hem assistit a un desplegament —més o menys mediatitzat— de polítiques antimigratòries, a un reforçament físic i simbòlic dels límits dels Estats nació, a una expansió de les xarxes de transport, comunicació i capital o inclús a una reorganització del disseny de les ciutats avalada per l'alarma terrorista, qualsevol reduccionisme conceptual resulta insatisfactori. Davant d'aquesta proliferació és inevitable no sumar-se a la idea col·lectiva de què la frontera s'ha situat al centre de la contemporaneïtat (Mezzadra i Neilson, 2017: 11).

Des d'aquesta perspectiva, és fàcil justificar la presència de la frontera com a noció espacial quan del que es tracta és, precisament, de revisar aquelles categories històriques que poden contenir una forta empremta geogràfica i ajudar a fer una relectura de la contemporaneïtat i del món actual en termes espacials. Ara bé, aventurar la definició d'un concepte que, donada la seva persistència històrica i la seva complexitat institucional, ha anat adquirit un caràcter polisèmic, ambigu i mudadís, és una tasca més problemàtica. Els motius ja els explicava Étienne Balibar als anys noranta.

A la question "qu'est-ce qu'une frontière?", qui est certainement l'un des préalables de nos discussions, il n'est pas possible de donner une réponse simple. Pourquoi? Fondamentalement, parce qu'on ne peut attribuer à la frontière une essence qui vaudrait pour tous les lieux et tous les temps, pour toutes les expériences individuelles et collectives. [...] L'idée d'une définition simple de ce qu'est une "frontière" est absurde par définition (Balibar, 1996: 371-380).

Segons Balibar, la definició de frontera no es pot desentendre de la seva historicitat, entre altres coses, perquè manté funcions diverses depenent del període en què es considera. Així, si el que es vol és comprendre com es comporta la noció contemporània de frontera, serà precís fer emergir genealògicament el quadre de tensions culturals i relacions de poder que li han donat la seva fisonomia actual, és a dir, caldrà valorar aquest concepte dins del marc

epistemològic, històric i cultural de principis del segle passat, de tal manera que sigui possible considerar l'empremta històrica que ha exercit aquesta categoria espacial.

La imatge que el món occidental havia projectat de sí mateixa a començaments del segle XX no era per res comparable a la de principis de la dècada dels noranta. Quan Eric Hobsbawm va qualificar el període que va de la Primera Guerra Mundial a la fi de l'era soviètica (1914–1991) amb l'expressió *curt segle XX* estava donant un sentit d'unitat a una època que havia vist com els seus valors i la seva essència havien canviat dràsticament (Hobsbawm, 1998: 7). L'interval proposat per Hobsbawm tenia la virtut de trobar-se apuntalat per dos moments de gran rellevància simbòlica pel desenvolupament de la noció contemporània de frontera, així com per la seva proliferació i diversificació actuals. D'una banda, la ruptura epistèmica que va suposar l'arribada de la Gran Guerra. De l'altra, l'esfondrament del món bipolar —al qual ja ens hem referit a l'inici de l'assaig.

El primer d'aquests dos moments arranca, doncs, amb l'esquinçament del model capitalista, liberal, burgès, imperialista i eurocèntric que havia caracteritzat a la civilització occidental d'abans de 1914, segons el qual la societat es trobava encaminada cap a un progrés científic, tècnic, artístic i moral imparables (Hobsbawm, 1998: 16). Les expectatives compartides fins aleshores per tota una generació que havia crescut en aquest imaginari de progrés es van fondre de manera abrupta davant l'esclat de la guerra i el malson de les catàstrofes sobrevingudes. En aquest ambient, tal i com recorda l'historiador Jordi Casassas, es va instal·lar una «filosofia i una literatura de la fi, plena de nostàlgies del món que estava desapareixent i dels valors sobre els que s'havia fonamentat» (Casassas, 2018). Però si del que es tracta és de localitzar l'aflorament de la noció de frontera —tal i com l'entenem avui en dia— entre aquells que van descriure, interpretar i pensar aquest canvi d'època, cal posar sobre la taula *El món d'ahir*, títol de les memòries que Stefan Zweig va escriure durant el seu exili i una de les obres on han quedat més ben sedimentades les pulsions i l'estat d'ànim d'aquest període. Amb un to profundament nostàlgic, Zweig explica com la confiança en un progrés imparable, l'esperit il·lustrat i l'optimisme liberal que havien imperat durant la Viena austrohongaresa on ell havia nascut es van anar dissipant arran de les turbulències i els sobresalts ocasionats per la Gran Guerra. El seu testimoniatge és tot un panegíric a una pàtria que ja no existeix i el seu suïcidi pot ser llegit com una resposta a la pèrdua de llibertats i al col·lapse cultural i espiritual que estava vivint Europa amb l'auge de la xenofòbia, la pèrdua de les llibertats i l'enduriment de les fronteres.

En efecte: potser res no demostra més palpablement la colossal caiguda que va patir el món des de la Primera Guerra Mundial com la limitació de la llibertat de moviments de l'home i la reducció del seu dret a la llibertat. Abans del 1914 la Terra era de tots els homes. [...] No hi havia permisos ni visats [...]; les mateixes fronteres que avui, gràcies a la desconfiança patològica de tots envers tots [...] han convertit en una barrera de filferro, no representaven res més que línies simbòliques que es travessaven tan despreocupadament com el meridià de Greenwich. Va ser després de la guerra que el nacionalsocialisme va començar a trasbalsar el món, i el primer fenomen visible d'aquesta epidèmia espiritual va ser la xenofòbia: l'odi o, si més no, la por a l'estrany. (Zweig, 2001: 500)

L'interès per la frontera ocupa un lloc destacat en la narrativa assagística de Zweig des del moment en què s'adona que la seva materialització institucional, física o política es propaga arreu del planeta, xocant de ple amb el projecte europeista de construir una comunitat cultural i espiritual transfronterera. Les fronteres són assumides com el resultat d'un conflicte que catalitza tensions polítiques, instrumentalitzacions d'Estat i antagonismes ideològics entre societat i nacions. «La guerra», assegura l'autor, «demana un estat d'exaltació sentimental, vol entusiasme per la causa pròpia i odi contra l'enemic», fins al punt que inclús la població més pacífica queda embriagada «pels vapors de sang» (Zweig, 2001: 290-292). És en aquest terreny embrollat que s'assentarà una nova lògica fronterera fonamentada, de manera més o menys ostentosa, en actituds xenòfobes que busquen preservar interessos territorials, colonials i econòmics.

L'impacte i la virulència del segle XX van condicionar inevitablement la creació literària de diverses generacions i, en alguns casos, l'àmbit de la ficció també va obrir vies d'exploració al voltant d'aquesta categoria espacial que és la frontera. El cert és que, quan la noció de frontera es pensa des de la literatura, és habitual recordar tot un corpus de textos que han abordat aquesta qüestió dins d'un mateix marc temàtic: l'espera. És el cas d'*El desert dels Tàrtars* (1940), de Dino Buzzati; *La ribera de les Sirtes* (1951), de Julien Gracq; o *Esperant els bàrbars* (1980), de J. M. Coetzee. Malgrat les diferències estilístiques, estètiques o filosòfiques que mostren aquests textos, també comparteixen alguns plantejaments que val la pena esmentar.

D'entrada, els uneix una aparent descontextualització històrica, ja que la pretesa recreació d'una atmosfera atemporal i aespacial trenca amb tota possibilitat de fer-ho de forma específica. Els textos contenen coordenades cronològiques i geogràfiques etèries, conflictes bèl·lics dilatats vagament en el temps, paisatges onírics i personatges amb caracteritzacions poc precises. Amb aquesta estratègia narrativa els autors ofereixen la possibilitat d'universalitzar els temes tractats, encara que a la pràctica resulti inevitable llegir les obres en

el context de la seva elaboració, és a dir, en el sí d'un segle amarat de guerres i processos de descolonització.

Buzzati, per exemple, tenia només dotze anys quan va acabar la Primera Guerra Mundial, però durant el seu servei militar a Milà va haver de suportar la rutina de la vida en una caserna —«in questa specie di prigione in cui bisogna lavorare senza requie dalla mattina alla sera» (Buzzati, 2013: 205)— i posteriorment, com a periodista, va conèixer de prop l'Etiòpia colonial, la Itàlia de Mussolini i la Segona Guerra Mundial, la qual va cobrir com a corresponsal. Gracq, qui cronològicament també va viure les dues conteses mundials —la segona ja com a soldat—, va treballar com a professor de geografia i història i, sota la influent obra d'Oswald Spengler, va dotar la seva literatura d'un fort caràcter historiogràfic i filosòfic: «Lo que intenté hacer [...] fue liberar por destilación un elemento volátil, el “espíritu-de-la-historia” [...] y a refinar-lo suficientemente para que pueda incendiarse al contacto con la imaginación» (Gracq, 2015: 7–11). Coetzee, nascut l'any de l'esclat de la Segona Guerra Mundial, va créixer a l'imperi colonial d'una Sud-àfrica dominada pel règim de l'*apartheid*, i gran part de la seva obra pot ser llegida com una crítica contra la praxi imperialista:

Los imperios han creado el tiempo de la historia. Los imperios no han ubicado su existencia en el tiempo circular, recurrente y uniforme de las estaciones, sino en el tiempo desigual de la grandeza y la decadencia, del principio y el fin, de la catástrofe. [...] La inteligencia oculta de los imperios solo tiene una idea fija: [...] cómo prolongar su era. (Coetzee, 2014: 193–194)

En aquest sentit, un altre dels plantejaments importants que comparteix la literatura fronterera de l'espera és el fet d'haver escollit una fortalesa militar com a espai físic des del qual teixir les respectives trames. Cada fortalesa es troba situada als confins territorials d'una civilització imaginada, disposada a fer front a qualsevol atac enemic i ubicada, per tant, en posicions estratègiques des de les quals és possible atalaiar els amples paisatges salvatges, erms i boirosos que s'estenen fins a l'horitzó: el desert, la plana o el mar. Aquesta confluència entre espais fortificats i paisatges naturals pressuposa l'existència d'una amenaça —quin altre motiu podria explicar l'existència d'una fortalesa?— i enforteix la imatge mental d'un límit que cal defensar davant l'amenaça plausible dels bàrbars.

Per la seva condició de regions frontereres, les àrees naturals que s'estenen a banda i banda dels confins són superfícies en les que pràcticament no hi passa mai res i des dels quals l'activitat de vigilància i custòdia esdevé una experiència contemplativa que, tan bon punt alimenta l'imaginari heroic dels sentinelles que fantasiegen amb la batalla, com el seu avorriment més profund i existencial. Engreixats per una tranquil·litat excessiva l'existència dels bàrbars sovint es posa en dubte i els rumors esdevenen l'única vàlua d'escapatòria d'una

societat nostàlgica i tediosa que recorda l'esperit amb què els soldats de la Primera Guerra Mundial es van dirigir cap a la batalla amb una fe cega, com somnàmbuls.²

Amb tot, encara hi ha un darrer element de confluència entre les tres novel·les que considerem oportú destacar, ja que és la base sobre la qual es fonamenta la noció de frontera a les obres. Es tracta de la tensió argumental que s'estableix a partir de l'oposició entre dos bàndols antagònics —els de *dins* i els de *fora*, *nosaltres* i *ells*—, fet que fa que la idea de la frontera adquireixi una corporeïtat simbòlica.

A més de cultivar la consciència de sobirania sobre el territori en el que es viu, la normalització dels termes «aquí» i «allà» encasella aquelles nacions o pobles que no es troben a l'interior dels límits territorials deduïts. Tal i com afirma Balibar, les fronteres que limiten el territori venen *sobredeterminades* per una conjunció d'elements: un poder sobirà que reconeix el dret de propietat sobre el territori, uns interessos econòmics, unes demarcacions culturals, etc. (Balibar, 1996: 374-375). Així, no només no es posa en dubte la propietat territorial, sinó que a més, aquells que tenen el privilegi d'aproximar-se als bàrbars o de pensar en ells des d'una posició avantatjosa —com els soldats— estableixen una relació de superioritat que incrementa la divisió geogràfica imaginària (Said, 2008: 25-27). Tots aquests mecanismes de construcció i definició d'un mateix a partir de les relacions amb el territori i l'alteritat que observem repetidament en Buzzati, Gracq i Coetzee han estat explicats per Edward Said a *Orientalismo*:

Podemos mantener que la mente crea algunos objetos distintivos que, aunque parecen existir objetivamente, solo tienen una realidad ficticia. Un grupo de personas que viva en unas cuantas hectáreas establecerá las fronteras entre su territorio, los inmediatamente colindantes y el territorio más alejado, al que llamará «el territorio de los bárbaros». En otras palabras, la práctica universal de establecer en la mente un espacio familiar que es «nuestro» y un espacio no familiar que es el «suyo» es una manera de hacer distinciones geográficas que *pueden ser* totalmente arbitrarias. Utilizo la palabra «arbitrario» porque la geografía imaginaria que distingue entre «nuestro territorio y el territorio de los bárbaros» no requiere que los bárbaros reconozcan esta distinción. A «nosotros» nos basta con establecer esas fronteras en nuestras mentes; así pues, «ellos» pasan a ser «ellos» y tanto su territorio como su mentalidad son calificados como diferentes de los «nuestros». [...] nos sentimos no extranjeros porque tenemos una idea poco rigurosa de lo que hay en el exterior, «más allá» de nuestro propio territorio. Todo tipo de suposiciones, asociaciones y ficciones parecen confluír en el espacio no familiar que está fuera del nuestro. (Said, 2008: 86-87)

Les apreciacions realitzades per Said omplen de matisos la definició contemporània de frontera. Al cap i a la fi, la instauració d'un règim fronterer o les modificacions constants que el mapa polític ha experimentat al llarg del segle XX, s'han establert des de la lògica unidireccional, artificial, arbitrària i fictícia del «nosaltres». Des d'aquesta perspectiva

² En al·lusió a Christopher Clark: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*.

s'explica que les fortificacions o els murs, entesos com el resultat o la culminació d'una expansió imperialista prèvia, contribueixin a fabricar una alteritat que ràpidament és convertida en enemiga. L'escriptor Marcello di Cintio ho resumeix taxativament: «The walls serve to create an enemy. [...] They change the way we think about ourselves and the way we think about our neighbours» (Fonseca i Teixeira, 2018). Aquesta propietat ontològica i performativa que es desprèn de les fronteres materials, segons la qual l'aixecament d'un mur o d'una tanca legitima la judicialització o la criminalització de l'altre, ja es trobava operativa, com a mínim, des de la instauració del règim fronterer de 1914.

A MODE DE CONCLUSIÓ

L'interès que la historiografia ha demostrat per la dimensió geogràfica al llarg de les darreres dècades és un fet irrefutable que s'ha vist intensificat per l'impacte del món globalitzat en el que vivim i per la influència que ha exercit el gir espacial en les diferents ciències socials i humanes. L'auge de la història global és la constatació d'aquesta predilecció a valorar aspectes més vinculats a l'espai i a recuperar els llaços disciplinaris que antigament unien la geografia amb la història. Tanmateix, la preeminència de la linealitat sobre la juxtaposició o la simultaneïtat a l'hora de llegir, pensar i escriure la història es presenta com un obstacle que dificulta l'entesa amb el pensament geogràfic. Historiografiar l'espai o especialitzar la història implica posar en dubte el règim de la temporalitat que impregna els relats amb una terminologia i una discursivitat netament temporals.

En aquest sentit hem procurat problematitzar aquestes qüestions posant sobre la taula la utilització d'una noció pròpiament espacial: la frontera. La mirada genealògica i interdisciplinària efectuada sobre la idea contemporània de la frontera ha fet emergir aspectes d'interès historiogràfic que poden ser tractades des d'una òptica espacial: l'imperialisme, la descolonització, el conflicte amb l'alteritat o la polisèmia i diversitat de fronteres físiques i simbòliques que van aflorar durant el període d'entreguerres. Malgrat les moltes mancances que el present assaig conté, la perspectiva espacial plantejada deixa la porta oberta a futurs anàlisis capaços d'abordar amb major profunditat preocupacions com la hibridació historicocultural de les zones frontereres o el declivi de l'Estat nació i la conseqüent proliferació de les fronteres.

BIBLIOGRAFIA

Étienne BALIBAR: “Qu’est-ce qu’une “frontière”?”, en Étienne BALIBAR (ed.): *La Crainte des masses. Politique et philosophie avant et après Marx*, Paris, Galilée, 1996, pp. 371-380.

Núria BENACH y Abel ALBET: *Edward W. Soja. La perspectiva postmoderna de un geógrafo radical*, Barcelona, Icaria, 2010.

Fernand BRAUDEL: *El Mediterraneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II (Tomo I)*, México, FCE, 1987.

Dino BUZZATI: *Il deserto dei Tartari*, Milà, Mondadori, 2013.

Fernando CABO: “El giro espacial en la historia literaria”, en Josefa PARRA (coord.) *Actas del Congreso: Literatura e Historia*, Jerez de la Frontera, Fundación Caballero Bonald, 2004, pp. 63-74.

Jordi CASASSAS: “Interpretant el segle XX. Reflexions generals”, en *Seminari internacional. Formes de fer Història*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2018.

J. M. COETZEE: *Esperando a los bárbaros*, Barcelona, Debolsillo, 2014.

Michel COLLOT: “Le tournant spatial”, en *Pour une géographie littéraire*, Paris, Éditions Corti, 2014, pp. 7-37.

Gilles DELEUZE y Felix GUATTARI: “Lo liso y lo estriado”, en *Mil mesetas. Capitalismo y esquizofrenia*, Valencia, Pre-Textos, 2004, pp. 483-509.

Emilio FONSECA y Xiana do TEIXEIRO: “Soy Muro - Soy Cámara”, Walkie Talkie Films - CCCB, 2018, Recuperado de internet (<http://www.cccb.org/ca/multimedia/videos/soc-mur/229324>).

David FRYE: *Muros. La civilización a través de sus fronteras*, Madrid, Turner, 2019.

Julien GRACQ: *El mar de las Sirtes*, Barcelona, Debolsillo, 2015.

Jo GULDI: “The Spatial Turn in History”, en *What is the Spatial Turn?*, 2011, Recuperado de internet (<http://spatial.scholarslab.org/spatial-turn/>).

Eric HOBBSBAWM: *Historia del siglo XX*, Buenos Aires, Crítica, 1998.

Reinhart KOSELLECK: “Espacio e historia”, en *Los estratos del tiempo: estudios sobre la historia*, Barcelona, Paidós - I.C.E. de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2001, pp. 93-111.

Sandro MEZZADRA y Brett NEILSON Mezzadra: *La frontera como método*, Madrid, Traficantes de sueños, 2017.

Edward W. SAID: *Orientalismo*, Barcelona, Debolsillo, 2008.

Karl SCHLÖGEL: *En el espacio leemos el tiempo. Sobre Historia de la civilización y*

Geopolítica, Madrid, Siruela, 2007.

Edward W. SOJA: *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London, Verso, 1989.

Miguel SOLANA *et al.* (coords.): *Espacios globales y lugares próximos. Setenta conceptos para entender la organización territorial del capitalismo global*, Barcelona, Icaria, 2016.

Adrián VELÁZQUEZ RAMÍREZ: “Espacio de lucha política: teoría política y el giro espacial”, *Argumentos (Méx.)*, 26 (73), 2013, pp. 175-195. Recuperado en internet (http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0187-57952013000300010).

Stefan ZWEIG: *El món d'ahir. Memòries d'un europeu*, Barcelona, Quaderns Crema, 2001.